

Економічна політика С. Вітте мала суперечливий характер, адже для промислового розвитку країни він використовував засоби і методи, які були характерні для феодальної епохи правління в Росії [1, 139]. Порядок фіксування значної кількості фабрик і заводів різних галузей виробництва регулювався правилами, не включеними в Статут про промисловість. Будівництво винокурних, горілчаних, медо- і пивоварних заводів регламентували правила про питний збір. При цьому ст. 133 Статуту про акцизи забороняла відкриття нових винокурних заводів у містах приватним особам і вже існуючим акціонерним компаніям, у статутах яких це рішення не було обговорене заздалегідь. Під цю заборону попадали і нові заводи, які засновувалися акціонерними товариствами. Їм заборонялося не тільки заснування нових заводів, але і купівля старих. Це положення вдало поєднувалося із законом, прийнятим 4 червня 1890 р., «Про міри стосовно розвитку сільськогосподарського винокуріння» [7, 42].

Проте, на шляху розвитку горілчаної промисловості стояла акцизна система, збільшення в царську казну поборів з виробництва і продажу горілки, що неминуче вело до підвищення непрямих податків з населення [1, 139]. Влада прагнула повернути втрати заводчику при зберіганні спирту, встановлювала загальні безакцизні відрахування і порядок користування ними. Більше того введенням додаткового безакцизного відрахування при одержанні спирту з пшениці і картоплі, закон тісно пов'язував цей промисел з вищими формами землекористування. Головними підсумками дії акту 1890 р. було: 1) перестали виникати безземельні винокурні заводи; 2) скоротилася викурка спирту на існуючих заводах; 3) з'явилася маса дрібних заводів, які найбільш, на думку влади, відповідали сільськогосподарським цілям підняття скотарства; 4) розширилася сфера виробництва культури картоплі [7, 42].

Постійно допускаючи завищення цін на спирт поміщиками, уряд заборонив 1890 р. відкривати нові винокурні підприємства у містах і створював акціонерні товариства. Міністерство відверто демонструвало свою симпатію до великого поміщицького капіталу [4, 23]. 13 січня 1912 р. був прийнятий закон, який скасував деякі архаїчні постанови статутів про акцизні збори. Він зачепив частини, які мали відношення до технічної сторони виробництва спирту і виникли ще у 1860–70-х рр. Свого часу ці статті вводилися в цілях кращого і точного обліку, одержаного на заводах, спирту, в результаті ж, усе виробництво виявилось обкладеним мережею формальностей. Проте, з тих пір на винокурних заводах з'явилися автоматичні контрольні апарати, а в країні була введена монополія [7, 43].

Таким чином, все вище наведене переконливо свідчить, що характерною рисою економічної політики Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. було активне втручання держави у господарське життя, державне регулювання ринкових відносин. В основі такого політичного курсу лежало прагнення забезпечити капіталістичну промисловість ринками збуту товарів, за одночасного і всебічного захисту інтересів поміщиків. Політика протекціонізму «шукала» джерела поповнення казни, одним з яких стало введення акцизної системи – збільшення до царської казни поборів з виробництва і продажу горілки, що неминуче вело до підвищення непрямих податків з населення. Державна монополія на горілку була засобом викачування грошей із населення. Ще одним наслідком збільшення акцизу було те, що більшість дрібних винокурних підприємств припинила існування. Отже, акцизна си-

стема була основною перешкодою на шляху капіталістичного розвитку винокурної промисловості.

1. Москалюк М.М. *Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.* – Тернопіль, 2009.
2. Нестеренко О.О. *Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст.* – К., 1952.
3. Нестеренко О.О. *Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво.* – К., 1962.
4. Лазанська Т. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. – К., 1999.
5. Ткаченко О.В. *Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст.* – Переяслав-Хмельницький, 2000.
6. Ананьич Б., Ганелин Р. *Сергей Юльевич Витте и его время.* – СПб., 1999.
7. *История предпринимательства в России.* – Кн. 2: *Вторая половина XIX – начало XX в.* – М., 1999.

Stepnyk Z.M. *Economic policy of the Russian Empire toward distillery industry in the Naddnieprians'ka Ukraine (the 2-nd half of the XIX – the early XX c.).* In the article are discussed the features of the Russian Empire economic policy toward the Naddnieprians'ka Ukraine distillery during the noted period.

Key words: politics, Russian Empire, distilling, the Dnieper Ukraine, excise

О. О. Мазур

СТАНОВЛЕННЯ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті аналізується процес зародження та становлення селекції і насінництва цукрових буряків в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: селекція, насінництво, цукрова промисловість, сортова справа, дослідно-селекційна станція

Сучасне реформування сільського господарства вимагає звернення до науки, яка визначає та прискорює його розвиток. Критичне осмислення наукової спадщини – важлива умова поступу аграрного сектору економіки. З огляду на це, доцільним є дослідження процесу становлення вітчизняної селекції, насінництва цукрових буряків та діяльності перших селекційних закладів в Україні, оскільки їхні здобутки донині є актуальними. Історіографія проблеми представлена працями щодо наукової селекції таких учених, як А. Зайкевич [1], С. Богданов [2], П. Сльозкін [3], Е. Заленський [4], Л. Семполовський [5], Ф. Куделька [6], Б. Єнкен [7], В. Морачевський [8] та ін. Метою цієї статті є аналіз становлення селекції та насінництва цукрових буряків в Україні від середини XIX – до початку XX ст.

Посилення капіталізму в цей час сприяло розвитку бурякоцукрової промисловості в усій Європі, що зумовила також монополія Англії на продаж колоніального цукру з тростини та залежність континенту від цих поставок. До 1830-х рр. буряки для цукроваріння вирощувалися на присадибних ділянках, а насіння отримували в кожному господарстві «домашнім» способом. Лише окремі господарства випикували насіння «сілезького» буряка й інші сорти з Франції та Німеччини, котрі були осередками досліджень у цій сфері. Невдовзі провідне місце у вирощуванні, переробці й навіть експорті цукру посіла Російська імперія. Однак більшість селекційно-насіневих підприємств з буря-

ківництва працювала в Західній Європі. Найвідомішими щодо вкладу в селекцію та насінництво цукрових буряків були такі фірми, як Вільморен, Депре, Турнер (Франція); Раббетке і Гізеке (Клейнванцлебен), Діппе і Шрейбер (Німеччина); Воганка і Запотіл (Чехія); Янаш (Польща); Кун (Голландія); Глоstrup (Данія); Свалєф (Швеція) [9, 62]. Найвідомішою ж насінневою фірмою в Західній Європі була Вільморен, заснована ще 1780 р. Її успішна діяльність пов'язана з Луї Вільмореном, який розробив прямий індивідуально-сімейний спосіб селекції цукрового буряка, замість масового, який існував до середини XIX ст., а опублікування його праці – «Записки о создании новой расы свеклы и соображения о наследственности растений» (1856 р.) мало істотне значення для подальшого прогресу у цій галузі [9, 63].

В Російській імперії насінництво та селекція цукрових буряків до середини XIX ст. розвивалися повільно. В цей період лише проводили морфологічний відбір рослин з грушоподібною формою кореня і бракували корені кормового і листового буряка. Однак постійне зростання посівних площ під цукрові буряки та збільшення норм висіву (в 1850-х рр. перейшли з гніздового на рядковий метод посівів цукрового буряку, що збільшило норми висіву з 20–30 фунт. до 2–3 пуд. на дес.) сприяли утворенню в Росії значного внутрішнього ринку з придбання та виробництва насіння цукрових буряків, хоч на нього великий вплив мали закордонні насінневі фірми. З часом стало зрозуміло, що німецьке та французьке насіння не зовсім придатне для чорноземних і підзолистих ґрунтів Російської імперії, тим більше за недостатньої вологості. Першими це зрозуміли українські і польські цукрозаводчики, які з середини 50-х рр. XIX ст. почали активно вивчати питання насінництва та доводити думку про наявність реальних можливостей виробництва власного якісного насіння буряків. Тому селекційно-насінневі господарства, які виникли на українських землях, створили власні акліматизовані сорти, що склали конкуренцію закордонним.

Так, уже 1850 р. Л. Вальков у маєтку Калинівка Вінницького повіту, Подільської губ. організував одне з перших в Російській імперії насінневе підприємство з очистки та культивування бурякового насіння. Тоді ж насіння цукрових буряків для продажу почали вирощувати в Смілянському маєтку графа О. Бобринського, насінневому господарстві Євстрат'єва в Осітняжці Чигиринського повіту, Київської губ., котрі виписували з-за кордону маточне насіння та розмножували його протягом кількох поколінь, використовуючи примітивні прийоми масового відбору [10, 1]. Різниця в цінах на маточне насіння, яке ввозилося, та на фабричне, вирощене в Україні, перевищувала 100–150 разів. Постійне нарощування експортних поставок насіння зумовило потребу будівництва насінневих заводів. Перший з них був побудований 1900 р. у Вінниці німецькою фірмою «Раббетке і Гізеке», що засвідчило збереження активності у цій сфері іноземного капіталу [6, 53].

Інтенсифікація розвитку цукрової промисловості в Російській імперії від 1860-х рр. наклала свій відбиток і на зміни в агрокультурі вирощування цукрових буряків. Поміщицькі господарства почали відкидати трипільну і переходити до багатопільної сівозміни. Відомий інженер в галузі цукрової промисловості М. Топлігін 1863 р. у Шполі, Київської губ. проводив дослідження, порівнюючи головні сорти цукрових буряків того часу. В 70–80-х рр. XIX ст. у роботах А. Зайкевича [1] і М. Харькевича [11] досліджені питання, пов'язані з покращенням сортів цукрових буряків. В ряді господарств старі сорти замінили новими, покращеними. Тоді

ж у Смілянському маєтку графа О. Бобринського проводили відбір цукрових буряків на зниження виступу над рівнем землі та на зменшення вильчастості. Згідно з М. Орловським, в 1886 р. власник маєтку Немерча, Подільської губ. К. Бущинський, директор Стриховецького цукрового заводу М. Лонжинський та інженер-хімік Й. Орловський організували насіннєве господарство, з метою «улучшить и приурочить к тяжелым климатическим условиям южной России имеющиеся тогда местные сорта свеклы и хлебных растений» [12, 17]. Як метод селекції на станції застосовували масовий та індивідуальний відбір коренеплодів за питомою вагою.

У 80–90-х рр. XIX ст. почали діяти перші українські селекційні станції – Уладівська, Іванівська, Кальницька, Немерчанська, Верхняцька [10, 8]. Це були приватні заклади, що обслуговували потреби окремих бурякових заводів і поміщицьких господарств в буряковому насінні. Втім, саме цим селекційним станціям судилося стати родоначальниками селекції та насінництва, які застосовували системний науковий підхід, впроваджуючи в життя розробки вчених. З 1891 р. в Україні проводилися регулярні дослідження для порівняння вітчизняних і іноземних сортів. Незначна різниця в їх якості для більшості сортів, іноземні поставки низькоякісного насіння, за умов жорсткої конкуренції, призвели до того, що з кінця XIX ст. майже кожне велике бурякоцукрове господарство мало власну селекційну справу. Наявність же власного посадкового матеріалу зменшувала витрати цукрозаводчиків і залежність від дорогого іноземного насіння.

Керівниками таких дрібних насінневих господарств були, зазвичай, хіміки цукрових заводів, які часто не володіли достатніми знаннями щодо біології буряка. В результаті таких тенденцій, якість вітчизняних буряків, порівняно з селекційними сортами кращих іноземних фірм, погіршилася. Тому на початку XX ст. українські цукрозаводчики знову збільшили попит на іноземне і краще вітчизняне насіння. Ведення селекційної роботи при цукрових заводах до 1910 р. помітно скоротилося. Одним же з найкращих насінневих господарств кінця XIX ст. було Уладівське, яке виробляло щорічно 2700 пуд. покращеного насіння. Шпиківське господарство вирощувало щорічно 12250 пуд., Смілянське і Шполянське – 21 тис., Майзеля – 11,5 тис. пуд. насіння [2, 242].

Підвищені вимоги до якості насіння призвели до перетворення насінневих господарств на селекційно-насінневі фірми – М. Лонжинського і К. Бущинського в Немерчі (1886 р.); А. Янаша в Данькові (1888 р.); В. Старорипінського в Коробчіївці (1886 р.), які наприкінці 1880-х рр. виробляли до 80 тис. пуд. сортового насіння щорічно. В 90-х рр. XIX ст. організовуються Калнинське (1891 р.) і Ільїнецьке (1896 р.) насінневі господарства [4, 7]. Кращими організаторами селекційно-насінневої справи на той момент в Україні були Ф. Куделька, А. Зайкевич, Л. Семполовський, М. Харькевич, Е. Заленський, М. Држевецький та ін. Їх плідна діяльність на селекційній ниві сприяла подальшому розвитку бурякоцукрової, сортової справи і цукрової промисловості в країні.

На початку XX ст. в Україні були засновані півтора десятка насінневих закладів, зокрема досить інтенсивно працювали Немерчанська, Уладівська, Верхняцька, Іванівська, Удичська, Ялтушківська, Великополовецька в Ільїнецькому маєтку селекційні станції, які повністю покривали потреби бурякоцукрових господарств, які вони обслуговували, в насінневому матеріалі. Крім того, потрібно згадати Миронівську дослід-

но-селекційну станцію на Київщині, організація якої була розпочата в 1911 р., на кошти Всеросійського товариства цукрозаводчиків і департаменту землеробства. Її заснуванням завершилося формування мережі дослідних полів названого товариства, організованої під керівництвом С. Франкфурга, й яка охопила найбільші бурякові господарства в Київській, Подільській, Волинській, Полтавській губ. Першим завідуючим Миронівської станції був С. Тулайков. Ці селекційні станції в радянський час стали осередками передової селекції не тільки в союзних, а й світовому масштабах.

В результаті діяльності цих насінневих господарств, за підрахунками Е. Заленського, перед 1914 р. в Україні щорічно виробляли біля 450–550 тис. пуд. бурякового насіння. Німецькі фірми, зокрема Раббетге і Гізеке (Клейнванцлебен) та Діппе, використовуючи сприятливі ґрунтово-кліматичні умови й експлуатуючи дешеву робочу силу, виробляли щорічно в Російській імперії 650–750 тис. пуд. і ще 100 тис. ввозили з-за кордону [4, 10]. Перша світова війна внесла досить суттєві зміни у справу вирощування посадкового матеріалу. Ввіз маточного насіння німецьких фірм припинився, але, незважаючи на це, в 1916 р. загально виробництво бурякового насіння в Росії становило не менше 1,8 млн. пуд. Якщо до цього додати залишки насіння попередніх років, то отримаємо навіть залишок біля 500 тис. пуд. [4, 11].

Таким чином, можна зробити висновок, що зародженню аналітичної та наукової селекції сприяв ряд причин, серед яких – досягнення в напрямі селекції за кордоном, організація науково-дослідної роботи, створення відповідних установ в Російській імперії, зокрема на українських землях. Встановлено, що вагоме значення для вітчизняної селекції цукрових буряків мало створення наприкінці XIX – початку XX ст. ряду селекційно-дослідних станцій, де наукова думка почала втілюватись у практику. Наслідком досягнень вітчизняної селекції стала можливість українських насінневих господарств експортувати маточне насіння цукрових буряків і цим конкурувати з іноземними фірмами на світовому ринку.

1. Зайкевич А.Е. *Задачи исследований в области культуры сахарной свеклы.* – Х., 1892.
2. Богданов С.М. *Русская техника свекловичной культуры // Сельское хозяйство и лесоводство.* – 1889. – № 7.
3. Слезкин П. *Сахарная свекла и ее культура.* – К., 1908.
4. Заленский Э.Ю. *О селекции сахарной свекловицы // Труды Первого съезда по селекции сельскохозяйственных растений и семеноводству.* – Х., 1911.
5. Семполовский А. *Руководство к разведению семян и улучшению возделываемых растений.* – К., 1897.
6. Куделька Ф.К. *Сахарная свекла и ее культура.* – СПб., 1895.
7. Евкен Б.К. *Развитие опытного дела в России и его современное положение.* – Полтава, 1912.
8. Морачевский В.В. *Агрономическая помощь в России.* – Пг., 1914.
9. Паламарчук М. *Свекловодство.* – К., 1940.
10. ЦДА України, ф. 442, оп. 644, спр. 301.
11. Харькевич Н. *К вопросу о свекловичных семенах. Зап. Киевского О.Р.Т.О.* – К., 1889.
12. Городецкий С. *Цукрово-бурякове насінярство на Вкраїні.* – К., 1921.

Mazur I.O. *Establishment of sugar beet breeding and seed production in Ukraine (the second half of XIX – early XX n.).* In the article is analyzed the process of the sugar beet breeding and seed production origin and establishment in Ukraine at the second half of the XIX – early XX n.

Key words: breeding, seed, sugar industry, special case, experimental breeding station

О. М. Гайдай

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ І УСТАНОВ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XIX – початок XX ст.)

Галузеві товариства відігравали важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики. В статті аналізується діяльність та значення товариств та установ цукрової промисловості, їх значення для розвитку галузі та вплив на соціально-економічні процеси.

Ключові слова: товариства, установи, цукрова промисловість, правління, контора, статут

Актуальність теми дослідження визначається важливістю вивчення історії виникнення та діяльності товариств і установ цукрової промисловості як складової частини аграрного устрою, їх ролі та значення у реформуванні галузі. Аграрний сектор виробництва займав в економіці Росії ключове місце, а галузеві товариства відігравали важливу роль у становленні агрономічної науки та сільськогосподарської практики. Товариства і установи цукрової промисловості пропонували широкий спектр форм і напрямів роботи зі створення наукових основ для розвитку цукрової галузі та пропаганди сільськогосподарських знань. До таких форм належали: організація публічних лекцій, видання та розповсюдження серед населення друкованої продукції товариств, організація та участь у сільськогосподарських виставках [1], випробування новітніх зразків удосконаленої землеробської техніки і передових технологій на дослідних полях і ділянках, з подальшим впровадженням їх у традиційний господарський побут окремого регіону [2]. Безумовно, дослідження й аналіз організаційного досвіду, накопиченого найбільш активними членами товариств, дворянами, купцями, підприємцями, сприятиме і в сучасних умовах пошуку раціональних та оптимальних шляхів удосконалення цукрової галузі. Взагалі, вивчення участі окремих особистостей у діяльності товариств та установ, може стати новим полем для наукових розвідок.

Аналіз останніх публікацій із проблеми свідчить про наявність різних напрямів її вивчення. Це пов'язано з тим, що історія товариств і установ цукрової промисловості привертала увагу фахівців різних галузей наукового знання. Проблематика поєднує ряд суміжних дисциплін, таких як аграрна історія, історія економічної думки, історія науки і техніки, історія науки і освіти, історія громадських організацій. У зв'язку з цим, науковий інтерес викликають праці В. Савчука, присвячені дослідженням історії природознавчих [3] і технічних товариств [4]. Окремі питання діяльності товариств і сільськогосподарських установ досліджувалися В. Вергуновим [5]. Питанню формування мережі та діяльності сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.) присвятила дисертацію О. Завальнюк [6]. Проблеми діяльності мережі дослідних полів Всеросійського Товариства Цукрозаводчиків присвятив студію В. Скіртач [7]. Слід зазначити, що ці праці мають певний регіональний аспект. Комплексною роботою щодо діяльності сільськогосподарських товариств в Україні, але економічного спрямування, є дисертація А. Пантелеймоненка [8]. Ще одне, значуще з нашого погляду, наукове дослідження Н. Чайки присвячено становленню та розвитку наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) [9]. Однак комплексної роботи щодо історії виникнення та діяльності товариств і установ цукрової промисловості досі немає, тому ця про-